

سیاست و عملکرد بریتانیا در قفقاز

از سقوط رژیم تزاری تا غلبه بلشویک‌ها

(۱۹۱۷-۱۹۲۱)

سیروان خسروزاده

اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی

تهران - ۱۳۹۴

فهرست نویسی پیش از انتشار

سرشناسه: خسروزاده، سیروان، ۱۳۶۱-

عنوان و نام پدیدآور: سیاست و عملکرد بریتانیا در قفقاز از سقوط رژیم تزاری تا غلبه بلشویک‌ها (۱۹۲۱-۱۹۱۷) / سیروان خسروزاده؛ [به سفارش]

اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی، [وزارت امور خارجه]

مشخصات نشر: تهران: وزارت امور خارجه، اداره نشر، ۱۳۹۴.

مشخصات ظاهری: ۱۸۴ ص. مصور، نمونه، نقشه (رنگی).

شابک: ۷-۷۵۴-۳۶۱-۹۶۴-۹۷۸

بها: ۱۰۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست نویسی: فیا

یادداشت کتابنامه: ص ۱۳۱-۱۳۵؛ همچنین به صورت زیرنویس

موضوع: قفقاز -- تاریخ -- دخالت انگلیس

موضوع: شعورها -- تاریخ

موضوع: قفقاز -- تاریخ -- انقلاب، ۱۹۱۷-۱۹۲۱ م.

شناسه افزوده: ایران. وزارت امور خارجه. مرکز آموزش و پژوهش‌های بین‌المللی. اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی

شناسه افزوده: ایران. وزارت امور خارجه. اداره نشر

رده‌بندی کنگره: D ۱۳۹۴ ص ۷، ۲۶۸

رده‌بندی دیویی: ۹۴۷/۹

شماره کتابشناسی: ۴۱۳۵۸۱۷

سیاست و عملکرد بریتانیا در قفقاز از سقوط رژیم تزاری تا غلبه بلشویک‌ها (۱۹۲۱-۱۹۱۷)

تألیف: سیروان خسروزاده

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

چاپ اول: ۱۳۹۴

همراهی امور نشر: بیتا طهرانیان

ویراستار ادبی: محمدعلی اجتهادیان

صفحه‌آرایی: سحر حسینی صنعتی

صفحه‌آرایی، طراحی، لیتوگرافی، چاپ و صحافی:

اداره نشر وزارت امور خارجه

دفتر مرکزی: خیابان شهید باهنر (نیاوران)، خیابان شهید آقایی، مرکز آموزش و پژوهش‌های بین‌المللی وزارت امور خارجه

تلفن: ۲۲۸۳۲۵۶۵، ۲۲۲۹۷۰۲۹، نمابر: ۲۲۸۳۲۵۶۵

نماینده‌گی و فروشگاه مرکزی: میدان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، پاساژ ناشران، طبقه همکف پلاک ۱۶/۲۲

تلفن فاکس: ۶۶۹۵۲۲۹۰، تلفن همراه: ۰۹۳۵۹۶۴۹۰۲۷، تلفن: ۶۶۴۹۰۳۱۵

فروشگاه شماره ۴: خیابان شهید باهنر (نیاوران)، خیابان شهید آقایی، جنب مرکز آموزش و پژوهش‌های بین‌المللی وزارت امور خارجه

تلفن: ۲۲۸۰۲۶۶۲

فهرست مطالب

۱	یادداشت مولف
۵	فصل اول - دست تر فورس یا نخستین مداخله نظامی بریتانیا در قفقاز
۹	مقاصد ترک‌ها
۱۰	مقاصد آلمان‌ها
۱۴	انگلستان و تصمیم به مداخله نظامی در قفقاز و شمال غرب ایران
۱۷	انگلیسی‌ها و سازماندهی تشکیلات مسیحی
۱۹	تلاش‌های دسترویل برای ورود به قفقاز
۲۶	قراز و فرود کمون باکو
۳۳	ورود دستر فورس به باکو
۳۶	اوضاع باکو
۳۷	حمله ترک‌ها به باکو
۳۹	سرانجام دستر فورس
۴۲	سرانجام تشکیلات مسیحی
۴۴	دسترویل و ناوگان دریایی خزر
۴۶	سرانجام کمیصرها
۴۸	پایان حضور عثمانی در باکو
۵۱	فصل دوم- اشغال مجدد قفقاز توسط بریتانیا
۵۴	انگلستان و اجرای معاهده مدروس
۵۶	انگلیس و جمهوری‌های قفقاز
۶۲	انگلیسی‌ها و اختلافات جمهوری‌ها
۶۶	موضع انگلیس در قبال مداخلات روس‌های سفید در قفقاز

۷۰	کنفرانس صلح پاریس و سرنوشت جمهوری‌های قفقاز
۷۲	رویکرد اقتصادی انگلیس نسبت به قفقاز
۷۵	مسئله قیومیت ایتالیا بر قفقاز و خروج قوای انگلیس از آنجا
۸۳	فصل سوم - از جنبش دنیکی‌ن تا آغاز مذاکرات بازرگانی انگلیس و شوروی
۸۴	دلایل مخالفت انگلیس با انقلاب اکتبر و بلشویسم
۸۶	جنبش دنیکی‌ن از آغاز تا پایان
۹۳	مرجع دنیکی‌ن در قبال جمهوری‌های قفقاز
۹۷	شکست دنیکی‌ن و پایان حمایت انگلیس از جنبش سفید
۱۰۰	سرنوشت نارمان دنیکی‌ن

فصل چهارم - سیاست انگلیس در قبال قفقاز از شکست دنیکی‌ن تا سقوط

۱۰۳	جمهوری‌ها
۱۰۴	استقلال جمهوری‌ها
۱۰۹	خطر نزدیکی بلشویک‌ها و ترک‌ها
۱۱۲	مسأله باطومی
۱۱۵	سقوط آذربایجان و اشغال انزلی توسط ارتش سرخ
۱۱۸	کنگره ملل شرق در باکو
۱۲۰	سقوط ارمنستان و گرجستان و پایان سیاست انگلیس در قفقاز
۱۲۲	سازش انگلیس و شوروی
۱۲۵	نتیجه

۱۳۱	کتابنامه
۱۳۷	پیوست‌ها
۱۶۷	فهرست اعلام

یادداشت مؤلف

حداصل سال‌های ۱۹۱۷-۱۹۲۱ حساس‌ترین و مهم‌ترین دوره تاریخ قفقاز به‌ویژه در سده‌های معاصر است. در حقیقت، نتایج حاصل از جنگ جهانی اول در بسیاری از ممالک جهان به دنبال خاتمه جنگ در سال ۱۹۱۸ فروپاشی است. ملل قفقاز تا سال ۱۹۲۱ در هیجانات جنگ و انقلاب باقی ماندند. برای ریشه‌یابی این دوره، پرسش‌هایی به دهه‌های قبل بازگشت. رقابت بریتانیا و روسیه در شرق، یکی از مهم‌ترین مسائل قرن بیستم است. رقابت، که به بازی بزرگ معروف شده‌است، بارها مناسبات دو کشور را تا مرز جنگ پیش برد. به‌ویژه، به‌قوله لرد کرزن بدون هند به سطح قدرتی درجه سه تنزل پیدا می‌کرد، با هرگونه خطر بالقوه و بالفعل، که منافع این کشور در هند را تهدید می‌کرد، مقابله می‌کرد. قبلاً مخاطرات زمانشاه ژرمنی و ناپلئون، پارت را دفع کرده بود و در سال‌های نخست نیمه دوم قرن نوزدهم، هم با انعقاد معاهده پاریس، انگلستان را از ایران جدا ساخته و تلاش کرده بود از آن به عنوان حائلی محافظتی برای امنیت هند بهره گیرد. در ادامه، چنین تدابیری بود که بریتانیا بعد از چند دهه کشمکش نفس‌گیر با روسیه، با انعقاد قرارداد ۱۹۰۷، بالاخره توانست بازی بزرگ را با آرامش خاتمه بخشد. اما یکی از دلایلی که بریتانیا و روسیه نتوانستند اختلاف خود را کنار بگذارند قدرت نوظهور آلمان بود که با شکست فرانسه در سال ۱۸۷۰م. معادلات قدرت در اروپا را به‌هم ریخته بود. نقش خلاف انتظاری که آلمان در کنفرانس برلن (۱۸۷۸/۱۲۵۷ش) ایفا کرد همراه با حمایت‌های این کشور از اتریش در بالکان زمینه‌های نگرانی روس‌ها را فراهم کرد. بالطبع بریتانیا نیز از قدرت روزافزون آلمان واهمه داشت و اینچنین بود که اتفاق مثلث پدید آمد.

بریتانیا همواره در اروپا توانسته بود خطرات بزرگ را از سر بگذراند، اما موقعیت این کشور در شرق همواره آسیب‌پذیر بوده است. ناپلئون بزرگ، که شکست انگلستان در اروپا را ناممکن دیده بود، سعی کرد با تصرف هند، آن کشور را به زانو درآورد و در آن‌زمان انگلیسی‌ها برای

خنثی‌سازی مقاصد او به دربار فتحعلی‌شاه قاجار متوسل شده بودند. تاریخ تکرار می‌شد. آلمان با نزدیک شدن به عثمانی در آغاز قرن بیستم نگرانی‌های بریتانیا را احیا می‌کرد. مطرح شدن راه‌آهن برلین - بغداد این نگرانی‌ها را تشدید می‌کرد.

تنش و تضادهای موجود در منافع قدرت‌های بزرگ استعماری به‌زودی در سال ۱۹۱۴م. و به دنبال وقوع جنگ جهانی اول زبانه کشید. در بدو امر، آنچه نگرانی بریتانیا را دوچندان کرد، ورود عثمانی در جنگ به نفع آلمان بود. پان‌اسلامیسم و پان‌تورانیسم عثمانی زمینه‌های مناسبی برای پیشرفت مقاصد آلمان در قفقاز و ترکستان و افغانستان و هند در خود داشت. برخلاف عقیده میروشنیکف - که تهدید هند توسط آلمان، فاقد زمینه واقعی دانسته‌است - باید گفت چنین زمینه‌هایی واقعاً وجود داشتند. در این خصوص به‌ویژه باید به مواضع مسلمانان هند نسبت به مجازات عثمانی حتی در سال‌های پس از جنگ اشاره کرد. مشاهده هیأت‌ات حاصل از چنین مجازات‌هایی در هند، گویاترین شاهد برای اثبات زمینه پیشروی عثمانی به تیع آن آلمان در هند بود.

بریتانیا، برای خنثی‌سازی مقاصد آلمان و عثمانی، به روسیه پناه آورد. روسیه، به‌ویژه در شرق، بزرگترین قدرت بود و مقابله با عثمانی و پیگیری از پیشروی آلمان کاری بود که تنها از عهده این کشور برمی‌آمد. بی‌جهت نبود بریتانیا از سر استیصال و ناچاری، به امید کسب حمایت واقعی روس‌ها، اقدام به واگذاری بزرگترین امتیازات به آنها کرد. بریتانیا به موجب قرارداد قسطنطنیه در ۱۹۱۵م. پذیرفت، در صورت پیروزی متفقین در جنگ عثمانی تقسیم شود. بر این اساس، تنگه‌های بسفور و داردانل و قسطنطنیه، پایتخت عثمانی، روسیه واگذار می‌گردید! موافقت بریتانیا با واگذاری چنین امتیازاتی نشان از شدت نگرانی این کشور از محاطات عثمانی - آلمانی دارد. در همین راستا بر سر ایران نیز توافقاتی با روسیه حاصل کرد. طی جنگ جهانی اول، بریتانیا برای اطمینان از موفقیت در جنگ توافقات زیادی با دیگر قدرت‌های اروپایی حاصل کرد. این کشور سعی داشت به هر ترتیب شده حمایت هم‌پیمانانش به‌ویژه فرانسه، روسیه و ایتالیا را تا شکست قاطع آلمان از دست ندهد. بنابراین، در همان سال ۱۹۱۵ قرارداد لندن، در سال ۱۹۱۶ قرارداد سایکس پیکو، و در سال ۱۹۱۷ قرارداد سن‌ژان دو مورین را با هم‌پیمانانش امضاء کرده بود. با تکیه بر چنین توافقاتی، روند حوادث روالی عادی را پشت سر می‌گذاشت و بریتانیا به یاری روسیه، پیشروی آلمان و عثمانی به سوی شرق را متوقف کرده بود. ناگفته پیداست وقوع انقلابات روسیه، به‌ویژه انقلاب

اکتبر - که به خروج روسیه از ائتلاف متفقین و تخلیه جبهه‌های جنگ از سربازان روس انجامید - برای بریتانیا چه شوک مرگباری بود. درحقیقت می‌توان گفت به یکباره دنیا بر سر بریتانیا خراب شد! توازن قدرت در میادین جنگ به نفع آلمان از دست رفت. یکی از مهم‌ترین جبهه‌هایی که از نیروهای روس تخلیه شد جبهه قفقاز و شمال غرب ایران بود. بریتانیا می‌بایست خلأ حاصل از خروج روس‌ها از این جبهه را جبران می‌کرد، اما چنین چیزی خارج از توانایی این کشور بود.

به‌زودی تصمیم بر این گرفته شد بریتانیا از طریق مداخله نظامی در قفقاز پیشروی دشمن به سوی شرق را بوقف نماید و این تصمیم سرآغاز موضوع پژوهش حاضر می‌باشد. مداخله بریتانیا در قفقاز تا اوایل سال ۱۹۲۱/ اسفند ۱۳۹۹ به طول انجامید. از طرف دیگر، بخش زیادی از قوای روس، که بعداً به روس‌های سفید ملقب شدند، در گوشه و کنار کشورشان علیه بلشویک‌ها به پا خواسته بودند. جدای از مشکلات داخلی، وفاداری به تزار و یا رویکردهایی از این دست، می‌توان انگیزه بعدی روس‌های سفید را مخالفت با سرخ‌ها را در جاذبه‌های قرارداد قسطنطنیه دانست، جاذبه‌هایی که هم‌رنگ آمال‌های موجود در وصیت‌نامه پطرکبیر بود و ژنرال‌های تزاری که عمدتاً ناسیونالیست‌هایی دواشته بودند حاضر به دست‌کمیدن از آن نبودند.

پژوهش حاضر ضمن بررسی سیاست انگلیس در قفقاز، مسائل مرتبط با این موضوع را نیز بررسی کرده است. مهم‌ترین این مسائل عبارتند از: فراز و فرود جمهوری آذربایجان، قفقاز، جنبش روس‌های سفید ضد انقلاب و اهم مسائل مربوط به نظام‌بندی دنیای پس از جنگ که منجر به قرارداد بازرگانی بریتانیا با شوروی انجامید قراردادی که مقدمه‌ای برای به رسمیت شناخته شدن شوروی و وسطا آن کشور گشت.

در پایان این نوشتار وظیفه خود می‌دانم از استادان و دوستان ارجمندی که به دعوی از انحاء در مراحل منجر به چاپ نهایی این اثر، نگارنده را یاری دادند نهایت سپاسگزاری خویش را ابراز دارم. در این راستا بطور مشخص از استاد بزرگوارم جناب آقای کاوه بیات، داوران محترمی که اثر را مورد تایید قرار دادند و همچنین کلیه مسئولین و دست‌اندرکاران مرکز اسناد و اداره نشر وزارت امور خارجه به‌ویژه دوست گرامی جناب آقای چگینی صمیمانه قدردانی می‌کنم.

فواد کیاکسار (سیروان خسروزاده)

زمستان ۱۳۹۴